

Христина ПАНТЕЛЕЕВА
(София)

ЗА НЯКОИ ДУМИ-ТАБУ И СВЪРЗАНИТЕ С ТЯХ ЕВФЕМИЗМИ В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

(Върху наблюдения от съвременната
лексикографска практика)

Още в самото начало на експозето си би трябвало да направя уговорката, че не ще се спирам на явлението т а б у и на възникването на евфемизми като следствие от него в езика, нито пък на използването им в разговорната реч. Интересува ме друг вид в ъ з б р а н а (з а б р а н а) – частична или пълна: да се включват в словарната макроструктура някои типове лексикални единици, които биха могли да бъдат (според изброяването им, сторено от Жан-Клод Буланже, френски езиковед): термини, неологизми, регионализми, чуждици и заемки, вулгаризми и много други категории лексеми, заслужаващи отстраняване. На нея се натъква всеки редови лексикограф при ежедневната си практика – особено когато е свързана с работата над многотомен тълковен речник – защото именно тогава се сблъсква остро с проблемата как да я прилага (следва) – в по-либерална или в по-строга форма.

В книгата си “Аспекти на забраната в съвременната френска лексикография” Жан-Клод Буланже въз основа на наблюденията си над съвременните френски речници прави опит да определи т. нар. л е к с и к о г р а ф с к о т а б у така: “Съвкупност от процедури, използвани, за да се отстрани, спре, порицае, заклейми, нагоди (моделира) регистрацията на някои категории думи, с които си служим, или на техните употреби в речниците с цел да се спазва културната норма, съответна на идеологията на обществената класа, доминираща в дадения момент” (Буланже 1986:14).

Следователно, преди да се пристъпи към изработване на каквото и да е речник, най-напред е необходимо да се реши въпросът за с е л е к ц и я т а на думите и произтичащата от нея з а б р а н а за достъп в него на една или друга речникова единица.

В новите условия, създали се в света след падането на Берлинската стена, този въпрос стана особено актуален за лексикографиите, създаващи тълковни речници в страните от Източна Европа, главно в два аспекта: а) Доколко да се редуцира новата лексика (нови думи или нови значения) и коя от забраните (идеологическа, социална, политическа, сексуална, културна и др. под.) е най-наложителна; б) Да се отразява ли в речниците т. нар. демократизация на речта, широко застъпвана в независимите (освободени от тоталитаризма) медии (сленгизмите и вулгаризмите например), като се вземе предвид, че някои от тях надминаха по "свободомислие" чуждоезичната и със стари традиции т. нар. жълта преса.

Както се спомена вече, при подбора на думите, които би трябвало да се включат в един речник, пред автора (авторите) му най-напред винаги застава задачата да се прецени кои от тях ще фигурират в него като заглавки и кои не. Така се оформят категориите лексикални единици, преценявани като "табута" според лексикографската концепция, върху която почива изработването на конкретен (даден) речник. Проблемата за забрана на достъп до словника му на определени групи лексеми е част от тази концепция и се обуславя от спецификата му. Така на сегашния нов етап (90-те години на XX век) от политическото и икономическото развитие на страните от Източна Европа, към които принадлежи и България, тя се актуализира и във връзка с променените обстоятелства – в идеологически, социален и културен план – се открие с цялата си сложност пред лексикографиите – автори на многотомния тълковен "Речник на българския език" (с досега излезли осем тома). Задължени да отчитат настъпващите ежедневно промени на общественото равнище и неизбежно произтичащите от тях изменения на лексикално равнище, те са натоварени и с отговорността за представянето на свързаните с тях нови думи и изрази (нови значения на съществуващи вече думи и изрази). В търсене на по-обективни (по възможност) критерии за "пресяване" на лексикалните единици, заимствани заедно с новите реалии – с оглед на преценката за евентуално включване в речника на някои от тях – лексикографиите се натъкват на безброй специфични затруднения, някои от които са характерни и за останалите области на живота в условията на т. нар. преход (от края на 1989 г. насам). Без да се спирам на трудностите, породени от новите реалности у нас (непознати,

без съмнение, на авторите на словарни произведения от Западна Европа и от останалия свят), с които ни се налага да се сблъскваме ние (техните колеги), работещи над "Речника на българския език", ще си позволя да представя само два момента от лексикографската ни дейност, свързани с мъчнотиите при селектиране на думите за словника му.

А) Най-напред е нужно специално да се подчертае, че като следствие на започналата от края на 1989 г. и трайно усилваща се тенденция към деидеологизация и деполитизация на речта – естествена реакция у нас след половинвековното ѝ прекомерно "социологизиране", присъщо на тоталитаризма, нормално беше да се осъзнае необходимостта от "нормализиране" на словника по отношение на думи (обикновено термини), които означават различни политически доктрини, идеологически течения, етнически групи, милитаристични или пацифистки схващания и доктрини и др. под. Върху значителна част от тях беше наложено лексикографско табу, което важи в най-силна степен за наименованията, отнасящи се до т. нар. *студена война* и нейния антоним (в източния блок) *борбата за мир* (например: *милитарист*, *подпалвач*, *военнолюбец*, *миролюбец* и под.). От най-строга забрана обаче се нуждаеше т. нар. *казионна лексика* (от рус. *казённый* 'който се отнася до държавата и нейните богатства; бюрократичен'). Навлязла в българския език с присъединяването на България към съветския блок в края на Втората световна война – заедно с реалиите, свойствени на тоталитарния режим, заимстван от бившия Съветски съюз – тя в значителната си част е от руски, някои от които са побългарявани, тъй като наистина е било трудно да им се намират сполучливи български лексикални съответствия. Заемките от споменатия вид са многобройни, но поради ограниченото място ще посоча само няколко (например: *политкомисар*, *селсъвет*, *оргсекретар*, *райсъвет*, *делови президиум*, *централен комитет* и др.). Прочистването на българското речево пространство от казионните термини е към своя завършек, по-бавно протича мъчителното освобождаване на родното ни общество от идеологемите, с които те бяха се здраво сраснали. (В скоби бих припомнила и огромната по обем лексика, свързана с българската армия и въоръжението ѝ, като част от Варшавския договор до 1989 г., съдържаща изключително груби русизми.)

В новите обществени условия словосъчетанието *председател на селсъвета* (респ. *председател на райсъвета*), заето от руски пре-

ди десетилетия, изпадна от употреба и по най-естествен начин се замени с *кмет*, изконно българска дума, използвана повсеместно до края на Втората световна война от родителите и дядовците ни. Сега тя е с напълно възстановени права на термин от административния словник. В него се завърна на мястото си и *община*, също старо слово, останало още от времето на родовообщинния строй у славянските племена, оцеляло като че ли за да “прокуди” завинаги русизмите *селсъвет* и *райсъвет*. Посочените заемки обаче остават да фигурират на азбучното си място в “Речника на българския език” като лексикални свидетелства за епохата, приключила преди десетина години, щом са богато илюстрирани с примери от нея. Снабдяват се с нови дефиниции (тълкувания) и със съответстващи на действителността стилистични квалификатори.

Би ми се искало да спомена и за наложителното “пресяване” на т. нар. марксистическа терминология, която до края на 1989 г. задължително трябваше да бъде представяна и изчерпвана в българските тълковни речници. В изработения преди повече от няколко години (с много забавено отпечатване поради липса на средства) том IX (буква **М**) на “Речник на българския език” бяха намерили място естествено подробни речникови статии на всички думи от гнездото на термина *марксизъм*. Техният автор (и редакторът) не решиха просто да ги изхвърлят от речника или пък да редуцират максимално дефинициите – това би било едно твърде елементарно разбиране за такъв представителен лексикографски труд! Те бяха преработени коренно, съобразно последните научни интерпретации в световната философска литература и изтълкувани повторно.

Б) Изхождайки от тезата, че всеки многотомен тълковен речник на даден език има на първо място описателна роля: да представя целокупното му словно богатство, съвсем нормално е да се очаква, че в него ще намери място и лексика от по-принизените в стилистично отношение пластове. Не бива да се пренебрегва обаче фактът, че тълковните речници на съвременните езици в по-голяма или в по-малка степен са нормативни (с оглед на възприетата и обикновено изрично уговорена в увода им методика). Следователно лексикографът – автор на такъв вид словарни пособия при селектирането на лексеми, определяни от гледна точка на кодификацията като “снижени стилистично”, би трябвало да е крайно внимателен, особено с т. нар. нецензурни думи, използвани все повече напослед-

дък и в спонтанното речево общуване, откъдето проникват и в телевизионни и радиопредавания, и в печатните медии (при това не са характерни само за порнографски произведения, както поначало се смята).

При грамотна речева комуникация, характерна за културните слоеве на човешкото общество и затова следваща нормативните предписания, от които току-що споменатият тип лексика се обявява за т а б у, нещата са ясни. Тя не се употребява, избягва се или “се заобикаля” чрез заместване на думите, схващани като неприлични, с други, натоварени с ролята да бъдат “прикрития”, т. е. чрез прибягване обикновено до е в ф е м и з м и. (Споделям по-широкото схващане за тях в литературата по въпроса, а именно: “Използването при езиковата комуникация на тези средства на езика, при помощта на които се прикрива и формално се смекчава понятието, непосредственото изказване на което е забранено или отбягвано” (Видрак 1963).

Тълковният речник от синхронен тип има за задача да опише словното богатство на езика такова, каквото е – в неговото битие, и ако съществува през един продължителен период (“Речникът на българския език” например отразява лексиката на родния език от 1824 г. насам – от почти две столетия), да се опита да покаже как се е развивало то през това време. По тази причина евфемизмите (според цитираното разбиране) трудно биха могли да намерят на практика последователно представяне. (Досега редовно в него се показва метафоричната употреба на съществителни като *лисица* например, за назоваване на лице, носител на качествата на животното.)

Очевидно “табуизирането” на лексикографското равнище е твърде различно от същото явление на комуникативното равнище. И ако то е наложително, би трябвало да се следва безкрайно внимателно и компетентно, с отчитане на всички предпоставки, които го обуславят, в значителната си част – от екстралингвистично естество, защото констатацията, че редица думи не се намират в нито един тълковен речник, е всеобща.

Като интерпретира задълбочено и подробно този особено важен момент от произвеждането (производствения процес) на речника в книгата си, посветена на него, Жан-Клод Буланже, изреждайки разновидностите на практикуваната в съвременната френска лексикография з а б р а н а, се спира и на с е к с у а л н а т а според

думите му “областта на табу *par excellence*”. Авторът е посочил, че тя “засяга половите органи на хора и на животни, стадите на размножението, любовните прояви (постъпки), отделителните функции, ежедневните физиологични нужди и техните продукти, както и цинизмите, половите връзки, неприличните (взаимо)отношения” (Буланже 1986:30).

При новите социални условия, възникнали у нас през 90-те години на XX век, практиката на “Речника на българския език”, свързана с отразяването на споменатия репертоар от думи, беше повлияна от всеобщата демократизация на обществото – както на възрастното, така и на младежкото. Не се следва една съвсем елитарна концепция, но не се допуска и една пълна свобода. Когато се представят наименованията на човешките и животинските полови органи или на тези, спадащи към отделителната система, се прибегва по принцип към научни дефиниции, например: *анус* ‘задният краен отвор на дебелото черво у човека и у животните’; *влагалище* ‘най-долната част, външният изход на женските вътрешни полови органи у човека и животните с вътрешно оплождане’ (вж. съответно том I и II). Посочват се обаче и простонародните или вулгарните им названия, обикновено с широка употреба, като например: *кур* ‘мъжки полов член’ (том VIII), и редовно се отбелязва използването им в обръщение за изразяване на обидно отношение към лице от мъжки пол при вулгарно комуникиране (Ей, *пич*, *кур* ... срв. и с *курво*).

“Отблокирането” на разглеждания тип лексика в модерните речници свидетелства за демократизация на съвременното знание, с което са във връзка както децата, така и възрастните, е заключил Жан-Клод Буланже, подчертавайки специално, че като включват и тълкуват лексемите, спадащи към нея, лексикографите превръщат произведенията си в педагогически пособия, предназначени за учещи се (Буланже 1986:33). Споделям напълно неговото становище и се надявам, че в томовете на “Речника на българския език”, на които предстои да излязат, думите от вече посочената, определяна с право като най-силно “табуизирана” част от всеки словник, ще бъдат представени по подходящ начин и в задоволителна степен.

Накрая бих желала само да маркирам още някои лексикални единици, отсъствието на които от речниците на френски език Жан-Клод Буланже си обяснява с наречената от него с о ц и а л н а з а б р а н а – определил ги е като засягащи “отношенията между

мъжете и жените, сексуалността, хомосексуализма, преживявания (чувства), носещи оттенък на силно отвращение, презрение, омраза, недоброжелателство, злоба, незачитане" (Буланже 1986:34). За илюстрация съм избрала само две думи – *гей* и *лесбийка* (по мое мнение непредставянето им в речниците е по-скоро с е к с у а л н о табу). Първата липсва на съответното азбучно място в том III на "Речник на българския език" по понятни причини: той излезе от печат през 1981 г., а тя, проникнала в Западна Европа от САЩ, започна да се употребява и в страните от т. нар. източен блок едва след падането на Берлинската стена. Втората по всяка вероятност е била пропусната в том VIII, защото не е имало илюстративен материал за нея в лексикалните картотеки по цензурни съображения. Време е обаче и от двете да бъде снета "анатемата" и лексикографите да отворят речника за тях, защото биха могли да се наблюдават не само в речта на хомосексуалисти (срв. някои филми от Европа и САЩ, проектирани у нас, с такива персонажи), но и в информации на престижни медии, които третираат правови, социални и др. под. въпроси на отделни представители или на цели групи от подобни индивиди, обикновено от гледна точка на спазване правата на човека.

За заключение биха могли да послужат верните думи на Жан-Клод Буланже, казани за речниците (в края на книгата му): "Мнозинството от тях заслужават пълното доверие на публиката, която ги ползва за справки. Това, което предизвиква успеха им, не са грешките им, а качествата им. Преди всичко заедно с родителите те са първото училище, което децата често посещават. Речниците първи ни показват културата, цивилизацията, света, живота. Появили се, за да ни обяснят неясното, за да разкрият непознатото, за да усъвършенстват знанията и да поддържат умеенето, речниците ще живеят, присъстващи и верни, докато трае въобще съществуването на по-голямата част от човешките същества" (Буланже 1986:114).

ЛИТЕРАТУРА

Boulanger, Jean-Claude. Aspects de l'interdiction dans la lexicographie française contemporaine. Tübingen, 1986.

Widlak, S. Tabu i eufemizm w językach nowożytnych. – In: Biul. PTJ. XXII. 1963, 89–102.